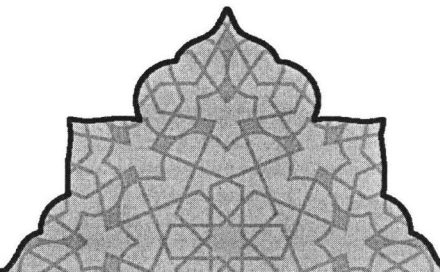

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

محلات قدیم قم

ابوالحسن گرامی

شابک : ۹۷۸۹۶۴۵۳۲۲۵۷۹ :
شماره کتابشناسی ملی : ۵۱۵۸۵۶۳
عنوان و نام پدیدآور : محلات قدیم قم / ابوالحسن گرامی .
مشخصات نشر : قم: نصاب، ۱۳۹۷ .
مشخصات ظاهری : ۶۲۴ ص .: مصور .
موضوع : محله ها -- ایران -- قم
موضوع : Neighborhoods -- Iran -- Qom :
رده بندی دیویی : ۹۵۵/۱۲۸۲۳ :
رده بندی کنگره : DSR۲۱۱۳ / م۷۹ گ۴ ۱۳۹۷ :
سرشناسه : گرامی، ابوالحسن، ۱۳۱۸ -
وضعیت فهرست نویسی : فیپا

محلات قدیم قم

مولف: ابوالحسن گرامی

ناشر: نصاب

چاپخانه: صدر

شمارگان: ۳۰۰ نسخه | قیمت : ۶۰۰۰۰ تومان

نوبت چاپ: اول- پاییز ۱۳۹۷ | قطع: وزیری | ۶۲۴ صفحه

شابک : ۹۷۸-۹۶۴-۵۳۲-۲۵۷-۹

مرکز نشر و پخش

قسم اخیابان ارم | پاساژ قدس | طبقه همکف | واحد ۴۸

قسم | بلوار معلم | مجتمع ناشران | طبقه همکف | واحد ۱۰

تلفن سفارشات: ۰۲۵)۳۱۶۵۶(

سامانه پیام کوتاه : ۳۰۰۰۴۳۱۶۶۰

فروشگاه اینترنتی

www.nasayehpub.com

رایانامه

info@nasayehpub.com

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.

هرگونه تکثیر از تمام یا قسمتی از این اثر بصورت حروفچینی یا عکسبرداری، چاپ مجدد، چاپ افست، پلی کپی و انواع دیگر چاپ بدون اجازه کتبی ناشر شرعاً جایز نمی باشد و پیگرد قانونی به همراه خواهد داشت.

فهرست مطالب

۱۳ ..... مقدمه

قم در گذر زمان

- ۱۵ ..... وجه تسمیه قم
- ۱۶ ..... بنای شهر قم
- ۱۷ ..... ورود اعراب اشعری به قم و سرانجام آنان
- ۲۰ ..... ورود حضرت معصومه (س) به قم
- ۲۱ ..... زیستگاه تاریخی پهنه قم
- ۲۵ ..... مکان شهر باستانی قم
- ۲۶ ..... قم در دوره اسلامی
- ۲۸ ..... مکان مسجد جامع قم
- ۳۰ ..... مکان شهر اسلامی قم
- ۳۴ ..... تشکیل محلات شهر قم
- ۳۷ ..... یک. آستانه
- ۳۸ ..... دو. دولت خانه
- ۳۹ ..... اولین منطقه مسکونی قم
- ۴۲ ..... تحول در بافت شهر قم
- ۴۲ ..... گذرها
- ۴۵ ..... محلات قدیم

- سبک زندگی مردم قم در گذشته و حال ۴۷
- شکل گیری محلات مسکونی قم در دوره اسلامی ۵۰

مجله اول : آستانه حضرت معصومه (س)

- کوچه های مسیر خیابان آستانه در دوره پهلوی ۵۶
- خانواده حرم پناهی ۵۹
- کوچه شریعت ۸۶
- کوچه پسران میرزا علی امینی ۸۹
- خاندان جواهری ۹۱
- کوچه آقازاده ۹۸
- ساکنین کوچه آقازاده (سمت چپ کوچه) ۱۰۳
- کوچه های قسمت شمالی محله یخچال قاضی ۱۰۷
- ساکنان کوچه های طرف تکیه ارگ به سمت مسجد خانم ۱۱۲
- مسجد خانم ۱۲۱
- اعتضادالدوله ۱۲۲
- خانه امین السلطان، میرزا علی اصغر اتابک ۱۲۳
- برخی دیگر از ساکنان کوچه اعتضادالدوله ۱۲۷
- ساکنین کوچه های سه راهی گذر خان تا ابتدای خیابان چهارمردان ۱۲۸
- کوچه پشت باره (بارو) ۱۳۱
- خانواده غفاری ۱۴۴
- مدرسه مهدی قلی خان ۱۴۷
- خانه های متولی باشی ۱۴۷
- کوچه های کنار علی بن بابویه قمی ۱۴۹
- خیابان بالا ۱۵۴
- افراد اولیه خاندان بیگدلی که وارد قم شدند ۱۶۲

- ۱۶۳ ..... بنای دبیرستان حکیم نظامی در میدان روح الله فعلی.
- ۱۷۱ ..... بیمارستان سهامیه
- ۱۷۲ ..... اهالی خیابان صفائیه از چهارراه بیمارستان تا انتهای این خیابان
- ۱۷۳ ..... آب انبار صفائیه.
- ۱۷۳ ..... کوچه رفعت
- ۱۷۳ ..... محله نواقلی
- ۱۷۴ ..... منزل حاج حسن خان بیگدلی

محله دوم : عشقعلی

- ۱۷۷ ..... کوچه یخچال قاضی
- ۱۸۳ ..... ساکنین کوچه آقاملک تا چاله حمام محله عشقعلی
- ۱۸۷ ..... ساکنان گذر جدا تا انتهای محله عشقعلی
- ۱۹۳ ..... ساکنین حد فاصل عشقعلی و گذر الوندیه
- ۱۹۴ ..... ساکنان کوچه آیه الله بروجردی
- ۱۹۷ ..... ساکنین کوچه سمت راست دو برکه
- ۲۰۲ ..... ساکنین محله آقا سید حسن (از آب انبار سید عرب تا تکیه آقا سید حسن)
- ۲۰۵ ..... کوچه تکیه آقا سید حسن تا خیابان حاج عسگرخان
- ۲۱۴ ..... ساکنان محله لب چال
- ۲۱۷ ..... کاروان سرای بزازها
- ۲۱۸ ..... ساکنان محله عربستان
- ۲۲۳ ..... کوچه آیه الله کبیر
- ۲۲۵ ..... ساکنین کوچه آیه الله کبیر
- ۲۲۸ ..... نام گذاری تیمچه ها و کاروان سراهای قم
- ۲۳۰ ..... محله جوادیه

محلہ سوم : الوندیہ

- ۲۳۳ ..... ساکنین کوچہ تکیہ گذر جدّا بہ سمت گذر الوندیہ.....
- ۲۴۲ ..... گذر قاضی .....
- ۲۴۶ ..... ساکنین کوچہ سمت چپ تکیہ آقا سید حسن بہ طرف گذر حاج شعبانعلی .....
- ۲۴۸ ..... ساکنین کوچہ باشام، روبہ روی مسجد حاج شعبانعلی .....
- ۲۴۹ ..... ساکنین گذر قاضی بہ سمت گذر گنجی.....
- ۲۵۰ ..... میدان میر و ساکنان آن .....
- ۲۵۳ ..... محلہ شادقلی خان.....
- ۲۵۹ ..... تکیہ ملا محمود.....
- ۲۶۳ ..... ساکنان و مغازہ ہای کوچہ تکیہ خروس .....
- ۲۶۵ ..... ساکنان کوچہ ہای سمت راست از ابتدای شادقلی خان تا گذر جدّا.....
- ۲۷۹ ..... کوچہ آخوندی ہا .....

محلہ چہارم : چہارمردان

- ۲۸۵ ..... باغچہ کلاہ مال ہا (کوچہ خندق) .....
- ۲۸۵ ..... ساکنان کوچہ خندق .....
- ۲۸۸ ..... ساکنین گذر قلعه .....
- ۲۹۳ ..... شترخون (شترخان) .....
- ۲۹۵ ..... ساکنین گذر قلعه بہ سمت گذر صادق.....
- ۲۹۹ ..... ساکنین گذر صادق بہ طرف چہارمردان .....
- ۳۰۱ ..... ساکنان چہارمردان بہ طرف گذر قلعه.....
- ۳۰۳ ..... کوچہ لک ہا .....
- ۳۱۰ ..... ساکنان سمت چپ محلہ چہارمردان .....
- ۳۲۵ ..... بقعہ شاہزادہ حمزہ.....
- ۳۲۵ ..... محلہ شاہزادہ زید.....

محلّه پنجم : سیدان

- ۳۲۹ ..... کوچه‌های شمالی محلّه سیدان
- ۳۳۲ ..... کوچه‌های کنار در مانگاه سیدان (مرز محلّه سیدان و چهارمردان)
- ۳۴۴ ..... کوچه‌های شمالی مسجد سیدان تا کوچّه لک‌ها
- ۳۴۶ ..... گذر لک‌ها
- ۳۵۰ ..... ساکنان تکیّه سیدان تا منزل حاج شهاب صادقی
- ۳۵۰ ..... کوچه‌های مابین تکیّه سیدان تا بلوار سجادیه (بلوار سمیه)
- ۳۶۴ ..... آیه الله سید علی اکبر برقی
- ۳۶۹ ..... کوچه‌های محلّه سیدان، ورودی روبه‌روی تکیّه سیدان
- ۳۸۱ ..... ساکنان حدّ فاصل کوچّه حبیب الله بیک تا گذر خوانین
- ۳۹۲ ..... کوچه‌های مسیر تکیّه خان‌ها تا گذر حاج حسین
- ۳۹۵ ..... کوچه‌های گذر حاج حسین تا پامنار

محلّه ششم : سنگ بند

- ۴۰۳ ..... محلّه سنگ‌بند
- ۴۰۴ ..... امامزاده احمد قاسم
- ۴۰۴ ..... دروازه قلعه (دروازه کوهستان)
- ۴۰۷ ..... خاندان اشراقی
- ۴۱۶ ..... کوچه‌های خیابان انقلاب از محلّه سنگ‌بند
- ۴۱۹ ..... کوچه‌های اول کوچّه آیه الله بهاء الدینی
- ۴۲۷ ..... ساکنان کوچّه باغ سلطانم

محلّه هفتم : موسویان

- ۴۳۳ ..... مقدمه
- ۴۳۳ ..... کوچّه سرحوض

۴۳۴	..... محله سنگ سیاه
۴۳۵	..... محله دروازه کاشان
۴۴۲	..... محله چاله لؤلؤ (کوچه ۹۴ خیابان آذر فعلی)
۴۵۳	..... بقعه موسی مبرقع
۴۵۵	..... ماجرای توغ سیفها
۴۵۸	..... دیگر ساکنان محله موسویان

محله هشتم : مسجد جامع

۴۶۳	..... مقدمه
۴۶۴	..... بازار و میدان کهنه
۴۶۵	..... بنای تاریخی پامنار
۴۶۷	..... مدرسه غیاثیه
۴۷۳	..... کوچه‌های مسیر بازار کهنه
۴۸۰	..... مسجد جامع
۴۸۱	..... کوچه دروازه‌ری
۴۸۲	..... خاندان فاطمی
۴۹۳	..... کوچه آله‌چو

محله نهم : اسحاقیه

۵۰۵	..... دروازه خاکفرج
۵۰۵	..... بازار قم
۵۰۶	..... خیابان حضرتی (خیابان بالا)
۵۰۶	..... کاروان سراهای تجاری و زواری قم
۵۱۰	..... پاساژ علوی
۵۱۰	..... کوچه حاج نقی رضوی

۵۱۱	شهربانی قم
۵۱۲	کوچه تلفن خانه
۵۱۳	کوچه صندوق دار
۵۱۸	خانواده ایرانی
۵۱۹	خانواده گلیار
۵۲۰	خانواده ارسلانی
۵۲۱	تیمچه بزرگ

محله دهم : باغ پنبه

۵۲۷	محله چاله خروس (کوچه سوم خیابان باجک فعلی)
۵۲۷	کوچه یزدی ها
۵۴۱	ساکنین کوچه سید اسماعیل
۵۴۴	ساکنین کوچه نو
۵۵۶	کوچه باغ پنبه
۵۵۷	کوچه های فرعی
۵۶۰	ساکنین باغ پنبه

محله غرب رودخانه

۵۷۵	خاکفرج
۵۷۶	کوچه های بیرون دروازه
۵۹۰	کوچه های سمت راست خیابان تهران
۵۹۱	کوچه های پشت دارایی
۵۹۳	کوچه های سمت چپ خیابان تهران
۵۹۶	کوچه ها و ساکنین خیابان ایستگاه در زمان پهلوی دوم
۵۹۹	کوچه های سمت چپ خیابان راه آهن

- کوچه بوعلی سینا و شیوا..... ۶۰۲
- کوچه باغ عسگری..... ۶۰۵
- کوچه شیوا(تنها بن بست خیابان ایستگاه)..... ۶۰۶
- کوچه انتظام..... ۶۰۸
- کوچه علی انگوری..... ۶۱۰
- کوچه های سمت چپ سه راه خورشید به سوی چهارراه خورشید..... ۶۱۱
- کوچه های بین سه راه غفاری تا پل آهنچی..... ۶۱۱

پیشگفتار

به نام خداوند جان و خرد   کزین برتر اندیشه برنگذرد

«تنها صداست که می ماند

پرواز را بخاطر بسپار

پرنده، مردنی است» فروغ

شهرقم، پرورشگاه مردانی بزرگ در عرصه های گوناگون علمی، تجاری و ... بوده و هست.

چه شخصیت های فرهیخته ای که در این گستره به جایگاه هایی والا رسیده اند که رشک خاص و عام بوده اند.

و این نبوده مگر به همت مردان و زنانی که تمامی همتشان خدمت به جامعه بشری بوده است.

در این راستا، آموزش و پرورش، بهترین مزرعة بذر پذیر بوده است.

مدیرانی دلسوز، راه بلد، آینده نگر که افق هایی بسیار فراتر از زمان خویش را می دیدند و آموزگارانی که دانش آموزان را فرزندان معنوی خویش می دانستند و گویا رسالت خویش را در پرورش این نونهالان برای آفرینش ثمرات دل چسب و امیدبخش در آینده می دیدند.

یاد و خاطرات بسیاری از این دوران باشکوه در پس ذهن هر یک از آموزگاران و دانش آموزان وجود دارد که اگر همتی والا باشد و به ثبت این رویدادها بپردازد یک مثنوی به گونه ای دیگر خواهد شد.

زندگی صحنه یکتای هنرمندی ماست

هرکسی نغمه خود خواند و از صحنه رود

صحنه پیوسته بجاست

خوش آن نغمه که مردم بسپارند به یاد

در صحنه پررمز و راز و پرنشیب و فراز آموزش و پرورش در ایران چه مردان و زنانی که آمدند و نقش آفرینی کردند و از خود، یادگارها به جا گذاشتند که هر کدام، ستاره ای شدند در آسمان علم و دانش و گلهایی شدند در باغ زندگی که با عطر دلایزشان روح ها را نوازش داده و می دهند.

و در اینجا سخن از مردی است به نام روان شاد احمد اوحدی که در مجمعی به نام دبیرستان اوحدی آموزگاران را فراهم آورد و سمت باغبانی بخشید که هر یک، چون خود او، نه برای شهرت و پول و موقعیت های گوناگون، که تنها برای عشق به میهن و جوانان این مرز و بوم درس دادند و شمع وجود خود را در راه آینده ای روشن برای جوانان قم به سوز و گداز واداشتند که نتایج آن، نور افشانی ایشان در عرصه های گوناگون این دیار کهن و چه بسا خارج از ایران است.

می خواهم یکی از گل پروران این گلستان که ۲۵ سال در دبیرستان اوحدی، دانش پژوهان را به تاریخ مملکت و ... آشنا نمود، بگویم؛

جناب آقای ابولحسن گرامی؛ و این که تاکنون، دانش آموختگان دبیرستان اوحدی به بهانه گرامی داشت اوحدی بزرگ، از اثر بیادماندنی ایشان به نام «گذری بر تاریخ قدیم قم» رونمایی کنند.

پرواضح است که اثری پژوهشی میدانی که یادآور محله های معروف و افراد بزرگی که در این محله های بوده اند و نقش آفرینی ها کرده اند و به یادگار گذاشته اند، آنهم با تصویر، تا چه اندازه زیبا و دلنشین و بازگوکننده خاطرات و در ضمن، مشکل و جان فرساست.

اثری که به پاس قدردانی از زحمات معلّم خویش، با سرمایه ایشان در یک جلد به چاپ رسیده است.

روان آن مرحوم، شاد   بازوان و یاوران، توانا و یادشان مانا باد

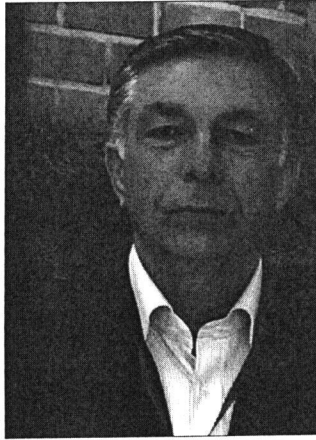
آذرماه / ۱۳۹۷ ه.ش

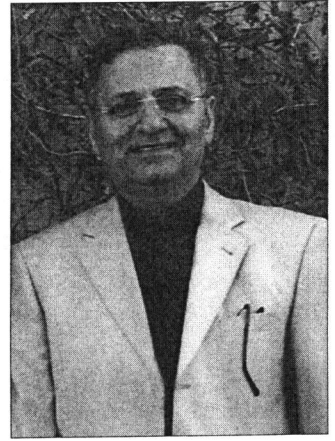
اولین گردهمایی دانش آموختگان دبیرستان مرحوم احمد اوحدی

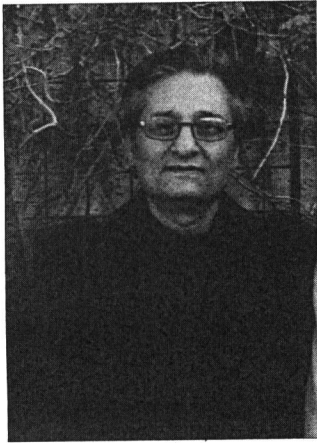
حمیدرضا نوربخش

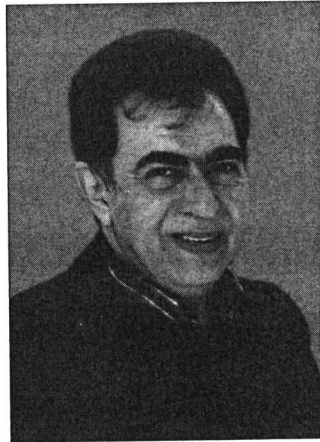
سعید منادی

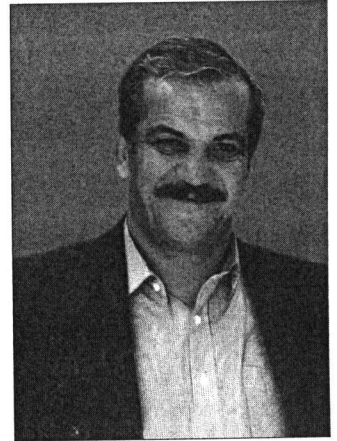
مصطفی دخانچی

مجیدی دخانچی

جواد نمازی خواه

امیر حسین برقی

نمایندگان دومین گردهمایی دانش آموختگان دیبرستان مرحوم احمد اوحدی

نگاهی به برخی محله‌های قدیمی قم

زادگاهم قم بوده است و در یکی از کهن‌ترین محله‌های آن یعنی سیدان در حد فاصل خیابان آذر و چهارمردان به دنیا آمده‌ام. تا سی سال بعد همه‌روزه در آن طی طریق می‌کردم. از کودکی شوق واکاوی به نادانسته‌ها از جمله تاریخ در جانم ریشه داشت. سالها بعد رشته تاریخ دانشگاه اصفهان تحصیل کردم. زان پس چند دهه نیز در آموزشگاههای زادبوم خویش همین رشته را درس می‌دادم. از آنجا که عادت داشتم به حکم سنت قدیمیها کارهای روزانه را با پای پیاده انجام دهم پیمودن مسیر سه راه بازار-خیابان ارم-خیابان صفاییه به طبیعت ثانویه‌ام بدل شد که کمابیش تاکنون نیز چنین بوده است. به همین سبب بود که بسیاری از داده‌های علمی خود از جمله مواد پژوهش تاریخ قم در همین آیند و روندها به دستم می‌افتاد که یکی هم تدوین این مجموعه کنونی بوده است.

یکی از روزهای ۱۳۵۹ که از جلوی حرم بانو معصومه (ع) می‌گذشتم شادروان آیت‌الله سیدرضا برقعی-بنیانگزار و مدیر دفتر نشر فرهنگ اسلامی تهران- را دیدم که بیشتر جوانان پیش از انقلاب نام او را در کنار محمدجواد باهنر و علی گلزاده غفوری به عنوان مؤلف کتابهای تعلیمات دینی از اول ابتدایی تا پایان دبیرستان می‌شناختند که به تقریب متولد سالهای اول قرن چهاردهم خورشیدی بود. همان روز متوجه شدم خانه امین‌السلطان صدراعظم قاجار را که روبروی سه‌راه موزه بود تخریب می‌کنند. ماوقع را که جويا شدم گفت خدمت امام خمینی رفته بودم. عرض کردم قم زائر زیاد دارد ولی جای اقامت کافی یافته نمی‌شود. گفتند این کار آغاز شود و دستور می‌دهم هزینه‌هایش را پرداخت کنند. با این تصمیم قرار شد خانه

وزیر قاجاریان از پای بست ویران شود.

یادآوری می‌شود این خانه نخست هشت هزار متر مربع بود که بعداً بخشی از آن به گاراژ میهن و بخشی دیگر به خانواده سلامت و نیز خانواده صفاری‌ها فروخته شد. حاج عباس میهن قسمت سوم را که اصطبل بود خریداری کرد و همو بعداً دویست متر از زمین متعلق به خود را به دکتر شفاء الدوله پزشک مشهور اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی فروخت که مطب او روبروی حرم بود و کاشی‌های آن نیز تا چندی پیش با شعر معروفش «دواء اینجا شفاء آنجا» بر سردر آن نصب شده بود بخشی از همین خانه امین‌السلطان به شمار می‌آمد. این چهار بیت جزء تاریخ قم معاصر درآمده است:

«مطب دکتر اینجا، کاخ سبط مصطفی آنجا

بشارت دردمندان را دوا اینجا، شفا آنجا

در اینجا طب یونانی و تشریح اروپایی

فرامین و الهیات و آیات خدا آنجا

سبب اینجا است یعنی حکمت و تقدیر و دانایی

توانایی است یعنی حکم و تقدیر و قضاء آنجا

شفا از نبض اینجا می‌دهد تشخیص علت را

خداوند شفا دارد ید معجز نما آنجا»

چنین شد روزها که عصرها به بازار قم حجره پدرم مرحوم حاج محمد گرامی می‌رفتم، شامگاه از آنجا در مسیر به خانه بازمی‌گشتم و با حسرت به این میراث فرهنگی از دست رفته می‌نگریستم و از ژرفای جان تأسف می‌خوردم. گاه به گاه مرحوم برقعی که از خویشاوندان بنده نیز بود و خودش هم در آنجا نظارت می‌کرد در این اندوه‌زدگی‌ام همراهی می‌نمود و مراتب ناراحتی قلبی‌اش را بیان می‌کرد.

شگفت است انگاری ویرانی در سال ۱۳۵۹ ش بلای جان ایران و از جمله تاریخ قم شده بود. زیرا در همین سال در سی و یکم شهریورماه جنگ ایران و عراق آغاز شد

و بسیاری از ملک وطن ز کهنه و نواز میان رفت. از جمله در پاییز همین سال که زلزله‌ای خفیف در قم آمد بخش بالایی یکی از دو مناره معروف عهد سلجوقی در کنار میدان کهنه خیابان آذر قم از سوی اهالی محل خراب شد که مبادا در وقت زلزله آوار آن برسرمردم بریزد. انگاری در سالهای اوایل انقلاب کسی در اندیشه حفظ بازمانده‌های تاریخی ایران نبود. شوربختانه هنوز هم پس از سی و هشت سال مناره بازسازی نشده است. تأمل‌پذیر است مرحوم سید ابوالفضل تولیت نیز که خاندانش طی چند سده پیایی متولی آستانه قم بودند بدون داشتن نسلی از خویش همچون برادرش با دلی شکسته و آکنده از افسردگی چند ماهی پس از انقلاب و شاید به قول قمی‌ها از غصه دق کرد و از دنیا رفت.

برسرخن خویش بازآیم. با دیدن آغاز ویرانی یاد شده در سرای امین‌السلطان بود که به این اندیشه افتادم تا حد توان به ثبت تاریخ محله‌های قم پردازم که روبه‌ویرانی بود. کاری که در روندی طولانی اندک اندک پیش آمد و یکی از ثمره‌های آن تألیف کنونی شد. از جمله به لطف آقای ابوالفضل صفاری نوه حاج‌رضا صفاری به نوشته برخی از زوایای خانه ویران شده امین‌السلطان پرداختم. اکنون که سالیان دراز از آن روزگاران سپری شده است در این مجموعه به معرفی ده محله از محله‌های قم پرداخته‌ام. امید که گامهای بلند بعدی را نسل جوان امروزی بردارد. لازم به یادآوری است خوشبختانه اکنون بر بنای میرزا علی اصغر خان امین‌السلطان بنای جدید صحن فاطمیه بنا شده که در این مجموعه کتابخانه آستانه مقدسه به سبک بسیار زیبایی همراه با قرائت‌خانه ساخته شده است.

یادآوری این نکته ضروری است که اعتراف کنم پس از انتشار این یادداشتها خوانندگان درخواهند یافت قطعاً از کاستیها تهی نمانده است. ممکن است برخی داده‌های یاد شده با آنچه شماری از اهل همان محل می‌دانند منطبق نبوده باشد. خطای حافظه در روزگار سالخوردگی ناقلین گفتار و نگارنده این سطور نیز بدان افزوده می‌شود. زیرا بیشتر تلاش بوده بر اساس دیده‌ها و شنیده‌ها و کمتر مکتوبات چاپی یعنی کتاب و مقاله این کار را به پایان برسانم. پس سپاسگزار کسانی خواهم بود که با تذکرات ارزشمند خویش به لغزش‌زدایی از این مجموعه در چاپهای بعدی کمک خواهند کرد.

بر خود بایسته می‌دانم مراتب سپاس خود را به جناب آقای علی بنایی و همکارشان آقای هادی ربانی ابراز دارم که از سال ۱۳۸۹ش تاکنون با راه‌اندازی مرکز قم پژوهی خدمات ارزنده‌ای به تحقیق تاریخ و فرهنگ قم به شهروندان قمی نموده و تاکنون بیش از ۳۲ عنوان کتاب کمیاب در این زمینه را تجدید چاپ یا برخی آثار نوراً منتشر نموده‌اند. بنده نیز طی سالهای گذشته مرهون تلاشها و محبت‌های آنان بوده‌ام. همچنین از آقای حسین حسینی که در همین مؤسسه از رهنمودها و همکاری‌هایشان استفاده کرده‌ام سپاسگزارم. سرانجام از همه دوستان همشهری که ذکر جداگانه یکایک نامشان در اینجا میسر نیست تشکر می‌کنم خاصه اصحاب جلسات عصرگاه سه‌شنبه‌های قم پژوهی که بیش از هفت سال است این نشست‌ها همچنان برقرار است و حاصلش گفتمانهای ارزشمند و پرباری بوده است.

ابوالحسن گرامی

قم. آذرماه ۱۳۹۷ش